

shown that the legend arose in the early frame-work period in the territory of the Middle and Lower Volga area. All this allows attracting it for interpretation of archaeological materials and study of the social history of tribes from the frame-work culture-historical community.

Одержано 2.08.90

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОРУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (за матеріалами поховальних пам'яток X—XIII ст.)

О. П. Моця

Аналіз матеріалів поховальних пам'яток дозволяє виділити іноетнічні елементи серед автохтонів і уточнити склад населення давньоруського часу на території Південної Русі у IX—XIII ст.

В численних історичних джерелах, що висвітлюють події часів Середньовіччя на території Східної Європи, крім представників місцевого населення називаються і вихідці з інших територій. Тому завданням сучасної науки є конкретизація цих свідчень, уточнення складу переселенців, з'ясування «питомої ваги» окремих їх груп в етнічному складі жителів тієї чи іншої землі — князівства. Досить перспективними в цьому плані є матеріали поховальних пам'яток IX—XII ст., аналіз яких і буде проведено в цій роботі.

Слід попередньо відзначити, що в етнічних спільнотах, які формувались на обмеженій території з окремих груп людей в результаті постійних контактів, викликаних розвитком соціально-економічної системи, комплекс ідеологічних уявлень (за якими і формується поховальний ритуал) дещо різнився від ідеологічних уявлень спільностей — сусідів. Правда, в деяких випадках, коли ці спільності знаходились в аналогічних умовах існування (фізико-географічне середовище, близькі соціальний, а також економічний рівні розвитку і т. ін.) деякі риси ідеологічних уявлень співпадали, але, як правило, відмінності також були. Вони проявлялись і в поховальному обряді.

Необхідною умовою ефективного визначення етнічної приналежності пам'яток є встановлення генетичного зв'язку з попереднім часом¹. Тому, якщо якісь риси в поховальному обряді окремих захоронень з південноруської території знаходять аналогії в слов'янському поховальному ритуалі більш раннього часу, то в цих випадках при встановленні етнічної приналежності померлих більш логічно схилитись до віднесення їх до місцевого компоненту. Тільки ті риси, котрі не знаходять аналогій в поховальному обряді східних слов'ян, можна вважати занесеними ззовні різними етнічними групами переселенців.

Звичайно, при встановленні етносу померлого необхідно звертати особливу увагу на орієнтацію могили. У слов'ян, що проживали на південноруських землях, тільки 2 % підкурганих поховань і 1 % ґрунтових могил мали іншу, не західну, орієнтацію. Важливим елементом обрядовості (для встановлення етнічної приналежності) є також поховальний інвентар. Знахідки різноманітних речей, особливо на міських некрополях, не дають можливості досить впевнено визначити етнічну приналежність окремих похованих. Більш чітко її засвідчує інвентар у місцинах, віддалених від торгових центрів, куди нетиповий для даної території виріб міг потрапити внаслідок міграції населення з інших територій. Треба пам'ятати і про нерівномірність суспільного розвитку різних східнослов'янських угруповань. Все це знаходило відображення і в поховальному обряді, який на різних територіях

східнослов'янського етнічного масиву в один і той же час мав відмінні риси (трупоспалення — трупопокладення, поховання на рівні давнього горизонту — в ямі...). Тому, якщо в якомусь з районів виявлені поховання синхронні основній масі захоронень, але відрізняються поховальним обрядом, то можна сміливо говорити про їх немісцеве походження.

Вищесказане дозволяє проводити уточнення етнічного складу населення того чи іншого пункту за матеріалами прилеглого до нього могильника таким чином. Виділивши характерні елементи для більшості захоронень конкретного мікрорегіону в конкретній хронологічній період (спосіб поховання і розташування померлого відносно давньої поверхні, орієнтація, обладнання поховальної споруди, розміщення в могилі і деякі характерні риси супроводжуючого інвентаря, відмінності у ставленні до окремих його категорій), тобто для захоронень місцевих жителів, і, відшукавши аналогії серед поховальних пам'яток інших земель, не типових для даної місцевості, буде встановлено етнічний склад похованих на окремих могильниках. Далі процентне співвідношення місцевих і прийшлих елементів можна використовувати при реконструкції життя в окремому населеному пункті чи цілому регіоні.

Різоетнічний склад населення демонструють вже матеріали пам'яток кінця I тисячоліття н. е. — так званих дружинних могильників Середнього Подніпров'я. В спеціальній роботі вже розглядалась етнічна ситуація в околицях літописного Чернігова, де крім багатих поховань представників автохтонного населення за обрядом кремації відомі і комплекси переселенців з Правобережжя за обрядом інгумації в підкурганних могильних ямах². Додамо тільки, що крім могильників Табаївка, Новий Білоус, на Халаявинській дорозі, Товстоліс, Гушин, Чернігів, Шестовиця слід відзначити ще кілька більш північних по напрямку басейнів рр. Снові та Ваблі аж до добре дослідженого Кветунського некрополя під Трубчевськом³. Співставлення могил за обрядом кремації та інгумації на дружинних некрополях Дніпровського Лівобережжя дає цікаві результати в плані співставлення місцевих та прийшлих компонентів. Так, на могильниках Чернігова, Седніва, Табаївки, Клонова більшість добре датованих X ст. поховань за обрядом трупоспалення, в той час як в Гушині, Кветуні, Шестовиці більше комплексів представлено обрядом інгумації. Це говорить про проживання у цих «гарнізонах» значного числа вихідців з інших територій, тобто немісцевих елементів. Присутність переселенців з Київщини підтверджується хоча б наявністю у Кветуні, як і в київських околицях (Китаєво, Совки) дерев'яних обкладок могильних ям, що зроблені не з колод, а з гладенько обтесаних брусків чи товстих дощок. А по відношенню до шестовицького могильника це підтверджується й антропологічними матеріалами⁴.

Зупинимось ще на кількох обрядових деталях, зафіксованих у похованнях згаданих некрополів. Так, під час робіт 1985 р. в с. Табаївка, де до цього на могильнику літописного міста Оргоща були відомі тільки комплекси за обрядом кремації, виявлено могили за обрядом інгумації в підкурганних ямах. Вивчення всього наявного матеріалу показало, що над останками перших (тобто за обрядом кремації) насипались кургани значних розмірів, а над другими — невеликі насипи. Тому можна зробити висновок, що в проведенні автохтонного для Чернігівщини X ст. обряду трупоспалення брала участь значно більша кількість людей, які в першу чергу були пов'язані давнім родинними зв'язками (вони ж і насипали відносно великі кургани). В іншому випадку в похоронах активно приймало участь менше народу, а частина ритуальних дій (в тому числі і зведення насипу) виконувалась більш символічно.

Ще одна деталь, яка дозволяє відрізнити місцеві від прийшлих, була виявлена на могильнику біля с. Клонов під час робіт того ж 1985 р. Тут кургани з похованнями, здійсненими за обрядом інгумації в ямах (№№ 16, 17) взагалі знаходились на деякій відстані від основної частини некрополя, на якому в більшості випадків ховали за обрядом кремації. Складається враження, що на цьому кладовищі «княгині» свідомо ховали своїх померлих ізольовано від аборигенів, бажаючи відокремити їх у всьому від місцевого населення. А можливо і те, що останні їх просто не сприймали як своїх.

З цього можна зробити висновок, що процес знищення старих племінних відмінностей відбувався іноді з деякими внутрішніми протиріччями.

В той же час, могили переселенців, які ховали своїх померлих за обрядом кремації, відомі на Правобережжі Дніпра, в першу чергу в столиці Русі — Києві. До них відносяться поховання 97—99, 119—121 за нумерацією М. К. Каргера⁵. Звичайно, це були не тільки вихідці з Дніпровського Лівобережжя, але й переселенці з північних районів Русі⁶. Аналогічні поховання переселенців відомі і в інших центрах Київщини — Китаєво, Білогородці (стародавньому Білгороді). Крім обряду кремації на Правобережжі (Віта Поштова, Київ, Нежиловичі, Зарубинці) в цілому ряді комплексів досліджені трупопокладення на рівні давнього горизонту — також не характерний для цієї місцевості на рубежі I—II тис. н. е. обряд захоронення. Вірогідно, що в цих випадках маємо справу із переселенцями з території Східної Волині (древляни), з інших східнослов'янських земель. А знахідна в двох курганах біля с. Нежиловичі в межиріччі Ірпеня й Тетерева семипроменевих скроневих кілець конкретно вказує на переселення сюди групи людей з території літописних радимичів⁷. Вони, вірогідніше всього, були необхідні тут для будівництва і охорони так званих «Змійових валів» (некрополь знаходився поблизу однієї з ліній земляних укріплень давньоруських часів⁸).

Західніше розглянутого придніпровського регіону ситуація в плані деякого змішування населення однієї колишньої племінної території з сусідами також чітко простежується. Так, в межиріччі Стира, Серета, Дністра і Прута, де панівним був безкурганний обряд поховання (зафіксовано 67 ґрунтових могильників) також відомі підкурганні захоронення на 16 некрополях. Є. І. Тимофеев відзначав, що наявність підкурганних поховань в Подністров'ї і підплитових ґрунтових могил в місцях значно віддалених від основного району їх поширення (наприклад Тараканів під Дубно чи Пересопниця під Ровно), а також відсутність змішених могильників з підкурганними і безкурганними похованнями, є наочною ілюстрацією тісних зв'язків Волині і Галицької землі⁹.

В цьому ж західному від Дніпра регіоні південноруської території, в межах літописної Болохівської землі, при дослідженні ґрунтових могильників XII—XIII ст. біля сс. Махаринці та Коржівка поблизу сучасного Любара було виявлено, що антропологічні матеріали мають аналогії з краніологічними серіями сіверян Лівобережжя. Враховуючи ці дані, а також те, що на Русі переміщення князів та їх оточення було звичайним явищем, можна припускати наявність серед місцевого населення Болохівської землі і групи вихідців з районів східніше Дніпра, які після примусового переселення своїми князями на нові землі проживали компактно і ще не «розчинилися» серед місцевого населення.

Рештки переселенців з різних районів східнослов'янської ойкумени віднайдені і при дослідженні східних і північно-східних некрополів. Так, в Кветуні, Воронезі під Шосткою, Лепляво і Жовнино у Посуллі в окремих похованнях були виявлені семипроменеві скроневі кільця радимичів. А в одному з поховань того ж жовнинського некрополя і в одному кургані броварського могильника на Сулі трапляються знахідки браслетоподібних скроневих кілець — характерних прикрас кривичських жінок.

Слід вказати, що фіксація підкурганних ямних трупопокладень X, X—XI ст. в Курському Посем'ї говорить про переміщення сюди контингентів великокнязівської дружини вірогідніше всього за часів князювання в Києві Володимира Святославича. Для автохтонного населення на початку II тисячоліття н. е. тут був характерним обряд інгумації на рівні давньої поверхні з наступним насипанням кургану. Саме у цьому східному районі південноруської території знаходився могильник біля с. Гочево на Пслі, на якому крім сіверянських (місцевих) поховань вдалося виділити курганні старожитності радимичів, дреговичів, переселенців з північноруських областей¹⁰. Слід відзначити, що інвентарний набір багатьох поховань лівобережних прикордонних до Степу могильників свідчить про широкі контакти жителів цього району з населенням поволзького регіону Давньої Русі. Особливо це простежується за набором прикрас із багатьох комплексів. Пояснити цей факт можна постійними взаємозв'язками Чернігово-Сіверської та Переяславської земель з феодальною верхівкою поволзьких князівств, про що свідчать давньоруські літописи.

Строкатим був в етнічному плані і склад населення Пороської оборонної лінії, про що вже згадувалося раніше ¹¹. Тому в цій праці буде тільки доповнено відому інформацію новими даними й синтезовано всі наявні матеріали. Так, у східній частині цього мікрорегіону зустрічаються поховання за обрядом інгумації на рівні давнього горизонту — переселенці з території древлян. До речі, й на землях останніх (Биково, Буки в басейні Тетерева) також трапляються захоронення в підкурганних ямах вихідців з Київського Придніпров'я. На могильнику біля с. Буки (вже в Пороссі) досліджено близько двох десятків поховань в підкурганних ямах, навкруги яких, чи ж навкруги самих насипів, були викладені з каміння кола-кромлехи. Цей обряд в середньовічні часи був характерним для північноруських областей ¹². Мабуть якраз звідти в XI—XII ст. було проведено переселення на південь, в Поросся ще однієї групи людей, що певний час зберігали свої характерні риси у поховальному обряді. Також як і в одному з розкопаних курганів поблизу Коростеня (давньоруського Іскоростеня), де крім кромлеха камінням був обкладений і небіжчик, орієнтований головою в південному напрямі (фіно-угр). Крім того, в пороських Буках було розкопано ще й одне підплитове поховання вихідців з Подністрів'я.

Досить цікавою з точки зору розселення різноетнічних груп в пороському регіоні виявилась ситуація в с. Миколаївка, де по обох берегах Росі були досліджені (щоправда частково) середньовічні пам'ятки: на лівому (київському) березі городище, селище і курганний могильник, а на правому (половецькому) — селище і ґрунтовий могильник, в частині поховань якого зафіксовані есовидні скроневі кільця. На правобережному поселенні виявлена значна кількість фрагментів кераміки з вертикальними вінцями і суцільним лінійним орнаментом по всьому тулубу. Аналогії цій кераміці маємо на пам'ятках середньовічної Польщі. Тому можна повністю згодитись з інтерпретацією розглянутого правобережного селища як місця проживання «ляхів», взятих в полон Ярославом Мудрим в 1031 р. і розселених, за свідченнями давньоруських літописів, на Росі ¹³. Слід відзначити, що русичі (які ховали своїх предків під курганными насипами) оселились на більш захищеному від кочівників лівому березі ріки, виставивши своїх полонених як перший заслін.

Ще однією яскравою пам'яткою в Пороссі є могильник біля с. Яблунівка недалеко від сучасного міста Біла Церква, де крім кенотафів були виявлені трупопокладення на рівні давнього горизонту. Обряд поховання, наявність зброї в багатьох могилах, специфічний набір інвентаря дозволяють розглядати цей некрополь як кладовище різноетнічного гарнізону на цьому відрізку південноруського прикордоння. Можна припускати присутність в числі цього дружинного контингенту вихідців з алано-яських груп, що входили до складу населення Половецького степу, а також з північноруських територій ¹⁴. Люди, що залишили яблунівські кургани, посідали особливе місце серед пороських груп населення перших століть II тис. н. е. Враховуючи, що на півдні давньоруської держави християнізувалось не тільки місцеве населення, але й переселенці з інших кутків Східної Європи (про що свідчить і панівне положення ямного поховання), можна припускати значну самостійність воїнів цього пункту. Підтвердження такої думки маємо в обряді інгумації на давньому горизонті, наявності вугілля і попелу в багатьох могилах — пережитку обряду спалення померлих. Звичайно, вони були підлеглими київським зверхникам. Навряд, щоб за 20 км від одного з найбільших пороських центрів — літописного Юр'єва — могло існувати поселення незалежних бродників.

Говорячи про різноетнічні контакти на південноруських землях слід відзначити, що найбільший відсоток серед них належить слов'янокочівницьким взаємовідносинам. У багатьох похованнях степовиків знаходять вироби давньоруських ремісників (зброя, прикраси, посуд), що говорить про інтенсивні торгові зв'язки. В цілому ряді пунктів Пороської оборонної лінії кургани кочівників і слов'ян знаходились поруч, іноді навіть на одних і тих же некрополях. Характерним у цьому плані є могильник біля с. Зеленки в урочищі Вареників Яр ¹⁵. Виділяється крім того ряд комплексів, які важко чітко і точно відносити до одного чи іншого з розглянутих етнічних угруповань ¹⁶.

Якщо ж проаналізувати кочівницькі старожитності по обох берегах Дніпра в межах південноруських земель, то в чисельному виразі всіх досліджених комплексів різниця буде суттєвою: близько 180 на Правобережжі і тільки більше 10 на лівому березі. При цьому таке співвідношення не можна пов'язувати лише зі станом проведення археологічних досліджень в різних районах, оскільки досить широкі за обсягом роботи проводилися останнім десятиліттям на Лівобережжі у зв'язку з прокладанням трас газопроводів. Під час цих робіт було виявлено лише кілька впускних середньовічних поховань кочівників. Та й у кількісному співвідношенні різниця між основними і впускними похованнями цих двох районів також суттєва: якщо в першому випадку на території Київської землі основних захоронень майже у два рази більше ніж впускних, то в другому основні складають тільки п'яту частину. Значна різниця простежується і в концентрації кочівницьких поховань у цих двох регіонах.

У давньоруських літописах є численні згадки про перебування степовиків на південноруських землях. Крім грабіжницьких нападів на міста і села кочівники часто знаходились на службі у київського та інших князів. Але вищерозглянута ситуація з похованнями на Лівобережжі Дніпра дозволяє висловити припущення, що в цій частині Русі кочівники перебували в основному на тимчасовій службі. У Пороссі події розвивалися інакше. Там до кінця XII ст. склалась досить стабільна етнічна та політична ситуація. Сформувався союз Чорних Клобуків, культура якого відрізнялась від половецької рисами, що свідчили про сильний вплив Русі. Тут кочівники осідали на землю, хоч і не перейшли до третьої стадії кочівництва, за якої більшість населення починає займатись землеробством і освоює різні ремесла. Для цього не було економічної необхідності — все потрібне для поповнення засобів існування накопичувалося не від розвитку власного господарства, а від грабунків, оскільки кочівники були постійним військовим резервом київського князя. Вони брали участь у його військових операціях як проти інших давньоруських правителів, так і проти половців¹⁷. На відміну від інших етнічних груп Чорні Клобуки не були асимільовані слов'янами, незважаючи на постійні контакти з ними.

Набагато слабше простежуються кочівницькі старожитності в карпатському регіоні. Так біля с. Кринос (літописного Галича) ще у довоєнні роки було досліджено на правому березі Дністра два підкурганні поховання з набором інвентаря, типовим для захоронень кочівників і з чучелами коней. Серед речей були виявлені бляшки, аналогії яких відомі в середньовічних пам'ятках Угорщини. Тому деякі дослідники, на основі цих прикрас одягу, віднесли згадані поховання до старомадярських¹⁸. Але наявність курганних насипів, які практично невідомі на мадярських некрополях X—XI ст.¹⁹ і аналогічний набір інвентаря в могильних старожитностях кочівників епохи Середньовіччя на території Східної Європи (для яких саме і характерні кургани) дозволяють відносити описані комплекси до археологічних пам'яток останніх²⁰.

Крім того, в розглянутому регіоні, у найзахіднійшій його частині, досліджено ще один безкурганний могильник середньовічних кочівників. Йдеться про Пшемисль (давньоруський Перемишль) на території сучасної Польщі, де серед 16 поховань за обрядом трупопокладення повністю розкопаного могильника зафіксовано три поховання воїнів-вершників. В їх могилах розчищені частини кінських остовів — черепи, передні і задні ноги, а також вузькогорлі горщики, спорядження вершника і бойового коня. Цим рисам відомі численні аналогії в поховальному обряді древніх угрів²¹. Тому автори розкопок²² відносять ґрунтовий могильник у Пшемислі до старомадярських. Але на цьому могильнику відомі також поховання жінок і дітей, що говорить про спокійне, осіле проживання тих, хто залишив це кладовище. Тому припущення авторів названої публікації, що могильник був залишений за часів руху старих мадярів на нову батьківщину (тобто в Карпатську котловину) викликає сумніви і не тільки у нас²³. Та й датування металевих елементів поясных наборів (наприклад, пряжки з поховання 5) не дає можливості відносити згаданий могильник до рубежу IX—X ст.²⁴ Вірогідніше датувати його на 100 років пізніше.

Аналізуючи писемні джерела, археологічні матеріали, а також, враховуючи стереотип поведінки кочівників (навіть щоб вони з усім громіздким

скарбом пішли в незнайомі, важкі для переходу численних кібіток гори), можна припускати більш південний маршрут західної міграції основної маси угрів. Давньомадярські могильники концентруються виключно в трикутнику Латориці, Бодрога й Тиси²⁵. Тому логічніше припускати, що згаданий некрополь в Пшемислі з'явився на рубежі X—XI ст., коли угри освоїлись в дунайському басейні, в гострих сутичках з Великою Моравією виборили тут панівне становище і їх військові формування разом із сім'ями поступово вийшли на карпатські перевали. Загалом для всіх цих подій, мабуть, і вистачило 100 років. Але, судячи з розмірів пшемисьького могильника, у горах протримались вони недовго.

До пам'яток, що вказують на слов'яно-хозарські контакти можна віднести поховання над київським Хрещатиком, де ще за дореволюційних часів були виявлені трупоспалення в глиняних урнах (слов'янська традиція), поставлені в «печерки», що дуже нагадують катакомби салтівської культури.

Але в перші століття існування Давньоруської держави південь країни, крім представників східних і південних сусідів, населяли й вихідці з північноєвропейських областей. Крім слов'ян, про яких вже говорилося, тут жила певна кількість скандинавів. У зв'язку з тим, що їх поховання були розглянуті в окремій роботі²⁶, нема сенсу широко висвітлювати це питання. Нагадаємо тільки, що переважна більшість із вказаних комплексів виявлена в районі Києва та Чернігова. Гадаємо, що вікінги, потрапляючи на південь Русі, в основному залишались тут назавжди і, починаючи з другого покоління поступово асимілювалися автохтонами. Осідання скандинавів у населених пунктах Середнього Подніпров'я було пов'язане з географічною віддаленістю від своєї батьківщини, а також вигідною службою у київських князів, котрі, як правило, щедро винагороджували військову майстерність воїнів-професіоналів. Частина з них пізніше увійшла до складу привілейованих прошарків давньоруського суспільства.

В доповнення до вищезгаданої публікації відзначимо, що до скандинавських ми відносимо ще одне поховання біля Грудека Надбужного на русько-польському прикордонні, яке за типом знайденого тут меча може бути датоване X—XI ст.²⁷ Автори розкопок гадають, що над могилою з рештками людини, похованої за обрядом трупоскладення був зведений курган, хоч ніяких слідів його не збереглося. Нетиповим було одиночне розташування комплексу, в якому, крім згаданого меча, що був зігнутий, виявлені кістяні обкладики лука і сагайдака. Антропологічний тип померлого (нордично-нагірний) також дозволяє віднести його до вихідців з Північної Європи. Можливо, що цей чоловік за життя знаходився в складі русько-варязької дружини, яка на рубежі двох віків (X і XI) вирушила з якихось причин з Південної Русі у район Лодзі і пізніше залишила там Лютомерський ґрунтовий могильник²⁸. Один з воїнів дорогою помер і був похований товаришами.

Набагато слабше простежуються зв'язки з іншими етнічними угрупованнями Східної Європи за даними, які маємо на південноруських могильниках. Можна говорити лише про те, що вплив канонів їх поховального ритуалу на звичай частини населення, розглянутої в роботі території Русі, прослідковується в окремих місцевостях. Також можна говорити про могили окремих переселенців.

Зокрема на 10 волинських могильниках в ряді досліджених комплексів зафіксовано при зведенні курганного насилу використання каміння. Дослідники західнобалтських поховальних пам'яток неодноразово відзначали, що для цих племен, які живуть поруч із східними слов'янами протягом довгого часу, було характерним використання каміння під час проведення поховального обряду. Тому можна згодитись з думкою, що якась частина з вищезгаданих волинських могил залишена дреговисько-ятвязьким населенням²⁹. На ряді могильників була зафіксована і східна орієнтація небіжчиків, що також є характерним для чоловічих захоронень балтів. Звичайно, що в цій контактній зоні і частина автохтонного населення за якихось причин могла перейняти окремі елементи обрядності сусідів-балтів. До могил цієї ж групи, очевидно, можна зарахувати і парні поховання жовнинського ґрунтового некрополя на Сулі, де померлі були покладені «валетом» (тобто орієнтовані головами в різних напрямках). Якраз у такий спосіб у Прибалтиці оренвали представників різної статі.

Ще слабше прослідковуються поховальні старожитності фіно-угрів. У Києві до них можна віднести тільки два поховання (№№ 87 і 105 за М. К. Каргером). Захоронені тут були орієнтовані головами в південному і північному напрямках (весь ? мурома ?). В першому випадку в ногах небіжчика ще знаходилась дерев'яна скринька, як, наприклад, в одному із захоронень біля літописного Білоозера³⁰. Крім того, у 20-ти похованнях лівобережних могильників та Придніпров'я зафіксовано кістяки в сидячому стані і виявлено скроневі кільця біля ніг. Перший елемент був характерним для північного регіону Східної Європи, а другий зафіксовано на поволзьких середньовічних некрополях³¹. Можливо, що переселенці з цих контактних зон з фіно-уграми перенесли на південь Русі звичаї, які спочатку виникли в цьому іноетнічному для слов'ян середовищі.

Всі вищезрозглянуті матеріали вказують на інтенсивні етнічні процеси, що відбувалися у IX—XIII ст. на південноруських землях. Населення цього регіону Давньоруської держави, що включало також і певну кількість переселенців з різних територій, брало найактивнішу участь в консолідації давньоруської народності. Поступово представники інших етнічних груп населення (крім основної маси кочівників) були асимільовані автохтонами і не залишили сліду на етнічній карті більш пізніших часів.

Примітки

- ¹ Булкин В. А. Гнездовский могильник и курганные древности Смоленского Поднепровья: Автореф. дис... канд. ист. наук.— Л., 1973.— С. 6.
- ² Моця О. П. Феодалізація Чернігівської округи в X ст. (за даними некрополів) // Археологія.— 1988.— Вип. 61.— С. 11—15.
- ³ Падин В. А. Материалы из раскопок Кветунских курганов X—XIII вв. // СА.— 1958.— № 2.— С. 218—226; Он же. Кветунский древнерусский могильник // СА.—1876.—№ 1.— С. 197—210.
- ⁴ Алексеева Т. І. Антропологічний склад населення давньоруських міст // Матеріали з антропології України.— 1969.— Вип. 4.— С. 74.
- ⁵ Каргер М. К. Древний Киев.— М.— Л., 1958.— Т. 1.— С. 127—230.
- ⁶ Третьяков П. Н. Северные восточнославянские племена // МИА.— 1941.— № 6.— С. 37.
- ⁷ Русанова И. П. Курганы полян X—XII вв. // САИ.— 1966.— Вип. Е1—24.— С. 12.
- ⁸ Кучера М. П. Змиевы валы Среднего Поднепровья.— К., 1987.— С. 25.
- ⁹ Тимофеев Е. И. Население юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X—XIII вв. // СА.— 1961.— № 3.— С. 65.
- ¹⁰ Шинаков Е. А. Население междуречья Десны и Ворсклы в конце X — первой половины XIII века: Автореф. дис... канд. ист. наук.— М., 1981.— С. 13.
- ¹¹ Моця О. П. Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів // Археологія.— 1979.— Вип. 30.— С. 27—36.
- ¹² Рерих Н. К. К древностям Валдайским и Водским // ИАК.— 1901.— Вип. 1.— С. 67, 68; Седов В. В. Мальский курганно-жальничный могильник близ Изборска // КСИА АН СССР.— 1976.— Вип. 146.— Рис. 1, 3.
- ¹³ Кучера М. П., Іванченко Л. І. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі // Археологія.— 1987.— Вип. 59.— С. 71.
- ¹⁴ Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.— К., 1985.— С. 41, 48—56.
- ¹⁵ Русанова И. П. Вказ. праця.— С. 11.
- ¹⁶ Плетнева С. А. Древности Черных Клубуков // САИ.— 1973.— Вип. Е1—19.— С. 28.
- ¹⁷ Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей.— М., 1982.— С. 63, 64.
- ¹⁸ Szymański W., Dabrowska E. Awarzy. Wegry.— Wroceaw i in. 1979.— S. 163.
- ¹⁹ Археологія Венгрії. Конец II тысячелетия до н. э.— I тысячелетие н. э.— М., 1986.— С. 336; Hampel J. Altortümer des fruhen Mittelalters in Ungaru.— Braunschweig, 1905.— Т. 1.— S. 79.
- ²⁰ Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов.— М., 1966.— С. 262.— Рис. 20.

²¹ *Балинт Ч.* Погребения с конями у венгров в IX—Xвв. // Проблемы археологии и древней истории угров. — М., 1972. — С. 176—188.

²² *Koperski A., Parczewski M.* Das altungarische reitgrab von Przemyśl /Südostpolen// Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. — 1978. — Т. 30. — С. 214—230.

²³ *Levicki T.* Kavarowie (Kavarowie) na Rugi na Wegrech; w Polsce we wezesnym średniowieczu // Studia nad etnogeneza słowian i kultura Europy wezesnośredniowiecznej. — Wrocław i in., 1988. — Т. 2. — С. 82.

²⁴ *Орлов Р. С.* Південноруський центр художньої металообробки X ст. // Археологія. — 1983. — Вип. 44. — С. 43.

²⁵ *Чалович Д.* Историческое развитие в области Восточных Карпат в конце I — начале II тыс. н. э. // Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н. э. — первой половине тыс. н. э. на Юго-Западе УССР и в сопредельных регионах (Тез. докл. II-й сессии всесоюзной школы-семинара). — Львов, 1988. — С. 53.

²⁶ *Моця О. П.* Поховання скандинавів на півдні Київської Русі // Археологія. — 1990. — № 2.

²⁷ *Ястржебский С., Мацейчик Е.* Элементы вооружения восточного происхождения в составе погребального инвентаря польско-русских пограничных земель // Тезисы докладов польской делегации на V Международном Конгрессе славянской археологии. — Варшава, 1985. — С. 238; *Stosek M.* Miejsce Środkowoeuropejskie z X—XV w. — Warszawa, 1984. — С. 27.

²⁸ *Яжджевский К.* Элементы древнерусской культуры в центральной Польше // Древняя Русь и славяне. — К., 1978. — С. 213—217.

²⁹ *Седов В. В.* Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья // МИА. — 1970. — № 163. — С. 81.

³⁰ *Ошибкина С. В.* Могильник Пески в Вологодской области // КСИА АН СССР. — 1972. — Вып. 129. — С. 65—69.

³¹ *Лесман Ю. М.* О сидячих погребениях в древнерусских могильниках // КСИА АН СССР. — 1981. — Вып. 164. — С. 52—58; *Рябинин Е. А.* Костромское Поволожье в эпоху средневековья. — Л., 1986. — С. 82.

А. П. Моця

ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ЮЖНОРУССКИХ ЗЕМЕЛЬ (по материалам погребальных памятников X—XIII вв.)

Исследование многочисленных захоронений древнерусского времени между Карпатами и Сиверским Донцом позволяет проследить состав населения в конкретных микрорегионах, где кроме автохтонного населения — потомков летописных волынян, хорватов, древлян, полян и северян — выявлены могилы кочевников, скандинавов, балтов и финно-угров. Во многих пунктах известны и погребения с иных восточнославянских территорий.

А. Р. Motsya

ETHNIC COMPOSITION OF POPULATION OF THE SOUTHERN RUSSIAN LANDS (by the Materials of the Funeral Monuments of the 10-th-13th Centuries)

Study of numerous burials of the ancient Rus time between Carpathian and the Northern Donets has permitted tracing a composition of the population in particular microregions where beside autochthonous population — descendants of the chronicles Volenyans, Croatians, Drevlians, Polyans and Severyans — there were detected the graves of nomads, Scandinavians, Baltics and Finnish-Hungarians.

Одержано 8.02.90